

אדמה וצל בה לרוב*

ברשימה זו נתאר כיצד יצא הספר "אדמה ללא צל" ואת רשמינו מקיבוץ רביבים. כפי שנראה בהמשך, הדברים קשורים זה לזה.

הכל התרחש באופן מקרי ובלתי צפוי. חבר קיבוץ רביבים, יואל דה מלאך, כתב עבורנו מאמר מרתק ב"ספר עזריה אלון", על החקלאות בהר הנגב ועל התוצאות המפתיעות שהשיגו בגידולים בחממות, תוך שימוש במים מליחים. הנושא ריתק אותי עד כדי כך, שגמרתי אומר לבוא ולראות את התוצאות במו עיני, ולא פחות מכך, לפגוש את האיש שאודותיו שמעתי כה רבות. בבית ההארכה (רתמים) ברביבים לא נמצא לנו מקום ונאלצנו ללון בקיבוץ הסמוך. מארחנו, יואל דה מלאך, הואיל להזמיננו לסעוד עמו בליל שבת בחדר האוכל של הקיבוץ. בעודנו ממתינים בתור לאוכל, רמז לי מארחי, שהעומד לפני הוא לא אחר מאשר הסופר אלכסנדר סנד. נרגש מן הפגישה הבלתי צפויה, הצגתי את עצמי ואת בית ההוצאה ("אריאל").

הייתי סבור לתומי שכסופר וכמנהל הוצאת הקבה"מ לשעבר, ההוצאה מוכרת לו היטב, ולא הוא. מר סנד נעץ בי מבט ממושך מלווה בתמיהה ולא אחר להודות, שלא שמע מעולם לא עלי ולא על בית ההוצאה. ניתנת האמת להיאמר, שמדובר בהוצאה קטנה, המוכרת בעיקר לעוסקים בנושא ארץ-ישראל ("לפני עומד אדם רציני, שאיננו מבזבז את זמנו על דברים בטלים", אמרתי לעצמי בבדיחותא).

מיד כשראיתי את אלכסנדר, הבזיק במוחי הרעיון להוציא מחדש את ספרו "אדמה ללא צל", שאזל מזה שנים ארוכות, וזאת, במסגרת סדרת ספרים קלאסיים מחודשים בנושא ארץ-ישראל, שאנו מפיקים לאחרונה. אלכסנדר נענה להצעתי ללא היסוס ונותר רק לקבל את ההיתר מבית ההוצאה, ולסכם את פרטי ההסכם.

אגב, ההתרגשות לפגוש את האיש היתה רבה, לא רק בשל היותו סופר מפורסם, אלא בשל העובדה שחוקר אמנות ידוע (פרופ' מוטי עומר) אמר לי פעם, שאני מאד מזכיר בגישה ובאופן הדיבור את אלכסנדר סנד (הדבר ודאי אינו מחמיא לו ואני מצר על כך)...

עתה נותרה רק בעיית מימון הספר. שוק הספרים, כמו ענפים רבים אחרים במשק, נתון כידוע במיתון עמוק ואיש אינו יכול לערוב לכך שנכסה אפילו את הוצאות העלות (לשם כך יש למכור כ-400 ספרים). זאת ועוד, כל אנשי המקצוע בתחום שעמם נועצתי, היו מאד מסויגים מהרעיון. מוכרי הספרים המשומשים אף התריעו שבמשך כל השנים איש לא דרש את הספר, ומי מהם אף טרח להוסיף, שנותרו עדיין בצקלוננו ספרים מן המהדורה הקודמת. לבטים אלו, מכל מקום, שמרתי לעצמי ולרגע אף ביקשתי לבטל את כל העסקה, ורק הבושה מנעה זאת ממני, בעת שפגשתי את הסופר פנים אל פנים בביתו. בשיחתנו סיכמנו לא לערוך שוב שינויים בספר וגם הצעתי לשבץ בו תמונות עתיקות מראשיתה של רביבים – אולי במקום ציוריו של אריה נבון – לא נסתייעה. למעט הקדמה קצרה שנכתבה בידי אלכסנדר, והוספת עטיפה צבעונית מלווה בדברים קצרים בשער האחורי, הודפס הספר כמות שהוא. גם הצעתי להשתמש כתמונת השער הצבעונית, באדמת לס מבוקעת האופיינית למדבר, פינתה את מקומה,

* פורסם בעלון רביבים בתאריך 13.4.01.

לפי הצעתו של אלכסנדר, לצילום כללי יותר של עזרא צחור, איש רביבים. למען האמת, בכל שנתי כמו"ל, אינני זוכר משא ומתן נינוח וקולגיאלי יותר, דבר שתרם ודאי להפקתו המהירה של הספר, באופן חסר תקדים בתולדות ההוצאה. בינתיים נאותה המועצה האזורית לרכוש חלק מהספרים, דבר שאיפשר להוציא מהדורה גדולה מהמתוכנן.

לא אוכל לסיים את דברי מבלי להביע את התרשמותי העמוקה מקיבוץ רביבים. אין זה סוד שהתנועה הקיבוצית נמצאת במשבר עמוק בשנים האחרונות. רבים מהקיבוצים עוברים תהליך הרסני של הפרטה ונתונים במצוקה קיומית קשה. "אם זהו המצב במרבית הקיבוצים באזורים מבוססים בצפון ובמרכז, קל וחומר במקום מרוחק כמו רביבים", אמרתי לעצמי.

ההפתעה הראשונה נקרתה בפני מהמהירות בה ניתן להגיע לרביבים, שתמיד נצטיירה בעיני כמקום בקצה העולם, שהנסיעה אליו אורכת שעות ארוכות ומתישות, אפופות בענני אבק... מפתיע אף יותר היה למצוא קיבוץ משגשג ומטופח המצטיין בחוסן כלכלי וחברתי, השומר על אורח חיים צנוע ומאופק, בדומה לקיבוצים בימים עברו. אין תימה, על כן, שהמשבר הפוקד את התנועה הקיבוצית נמצא מרביבים והלאה. אין צורך לומר, שהביקור בחממות בנות טיפוחיו של יואל דה מלאך היה חוויה בלתי נשכחת, וכך גם במטעי הזיתים והגידולים הרבים האחרים.

הנה כי כן, מי תאר לעצמו, שאותה "אדמה ללא צל" עליה כתבו יונת ואלכסנדר סנד לפני למעלה מיובל שנים, יהפכו לארץ זרועה שצל בה לרוב, בעוד שחלקים כה רבים בארץ-ישראל היו ל"אדמה ללא צל"!

אלי שילר

שבעים שנה למותה של רחל

(1931-2001)*

מוקי צור

שירי רחל הופיעו בעידן שבו השירה והמשוררים העבריים היו למצפן, ונתנו ביטוי נאמן לרוח התקופה וערכיה. השירים פורסמו שבועות בעתון "דבר" והקוראים גילו בהם נימה שונה מהנאום והמליצה ששמעו באותם זמנים. הפיכת השירים שפורסמו בעתון לקבצים ואחר כך לספרים היה שינוי מהותי בדרך קריאתם.

רחל לא היתה משוררת בת הזמן. בכל זאת נשארה המשוררת של העליה השנייה, שכתבה שירה מודרנית רגישה, המחפשת את המילים הישירות, את המבע החופשי, את הצמצום והמדייק.

שירתה של רחל עומדת על השבר של הזמן, על הזכרון המרפא, על המאבק בהווה, על חזון ועתיד בלתי מושג, על קרע במיתרי הזמן, המקבילים לקרעי נוף של מהגר ומהפכן.

עם מותה ב־1931 כבר זיהתה רחל כצנלסון שז"ר שחייה ושירתה הצמיחו אגדת עם. אגדה על רחל הפועלת-משוררת שנאבקה על הארץ ועל חייה. שירתה הרטיטה לבבות בקרב בני ההכשרות, תנועות הנוער והעולם הציוני כולו, שנסחפו בסערה של שנות השלושים. רבים משירה הולחנו. שירה של רחל שולבו במסכתות שהיו מעין דרשה חברתית. יהודה שרת (שרתוק) התמסר לכך בכל מאודו. צעירים התרפקו על שירתה ושירה הוקראו לאור המדורות, בשירה בציבור ובשיח האוהבים. רבים מחבריה של רחל דיברו בשבחה וקוננו על מותה המוקדם. לאחר מותה היא היתה לאגדה. ספר על פועלה ועל שירתה כונס על-ידי חבריה, שסיפרו את סיפור חייה בארץ-ישראל. לרבים שהיו קרובים לרחל מותה סימל מעין התפוררות של קבוצת אנשי העליה השנייה. לעולים ומעפילים שחיפשו את דרכם היא היתה לאות ומופת. לעומת זאת, הצמרת הספרותית מיאנה להכיר באיכות שירה וביחודם, למרות שהעלו את דרכה על נס. שלונסקי ואלתרמן הווירטואוזיים נחשבו כמקצועניים יותר. היא נתפסה כפשוטה מדי, אולם שירתה זו העוסקת בעיקר בראשוני, בפשוט, עברה מדור אל דור.

בגל החדש של לחנים משנות השישים זכו שירה של רחל להתייחסות מחודשת. תהליך זה מתרחש לצד שינויי דגשים בשירה העברית שהופכת ל"עירונית" ו"קאמרית" יותר; נגזים בה נופים ומועדפת השגרה היומיומית והעמידה האישית מול המוות על פני ארועים היסטוריים. שירת רחל, למרות שהיא "אידיאולוגית" ו"קולקטיבית מדי", — עולה שוב: דווקא בה מתגלה ההיבט האישי והמשחרר.

* המאמר רואה אור לרגל הופעת הספר "שירת רחל, מהדורה מיוחדת במלאת שבעים שנה לפטירתה". הוצאת אריאל, תשס"א.

צמיחתן של משוררות צעירות רבות ועמידתן במרכז הבמה של השירה העברית החדשה מדגישה שוב את יצירתה של רחל כמעייין ראשוני ממנו שאבו הן את העוז לכתוב שירה אחרת. לפתע התברר כי הפלג של שיריה הוליד זרם חשוב. אין זו אפיזודה היסטורית חולפת, אלא ראשית בקיעתו של מעיין, חוליה בצמיחת ביטויה העצמי של אשה כחלק שכבר אי אפשר יהיה למחקו בתרבות העברית החדשה. המבנה של השירים נעדרי האקרובטיקה הלשונית, המועשר על-ידי חוליות-על, שפת ילדים ותנ"ך, עמד בפני פעמי הזמן ומבחן הביקורת.

פרסום לקט ממכתביה של רחל בידי קרובה, אורי מילשטיין, ושיריה בכתב ידה היה תחילת פרק נוסף בהכרת יצירתה. פגישה עם ההומור של רחל הנסוך על מכתביה, עם לבטי הכתיבה ושגיאות הכתיב, בא בדיוק בראשית קריאה שונה ומפוכחת, של העליה השניה. היתה זו קריאה שצמחה עם הזעזועים החברתיים בראשית שנות השבעים.

גילוי מכתביו של מיכאל ברנשטיין בארכיון של רחל וזלמן שז"ר, חשיפת הקשרים בין שיריה הרוסיים של רחל לבין מכתבים אלו בידי בנימין חכלילי, הקשר שנחשף בין המכתבים לשיריה העבריים, שחררו במידת מה את שירת רחל מ"עולם הנמלה" של המפעל הציוני והפכו אותה לאישית יותר ואוניברסלית יותר.

זלמן שז"ר, שנקשר בגורלה של רחל כעורך "דבר", כמנקד שיריה, כמעריץ שלה ושל יצירתה מאז העליה השניה, וכאיש שכתר אהבתה הסודית של רחל נתון לו, ידע על קיום מכתביו של מיכאל ברנשטיין ולו רצה בכך יכול היה להשמידם. הוא גם הכחיש את קיומו של האיש וגם שמר על מכתביו, כנראה מתוך שהבין אז, כי יש הבדל בין רכילות, עדויות של בני הדור לבין גלגולה של שירה מדור קוראים אחד למשנהו.

בשנים האחרונות, כשהחלה נובטת קריאה מחודשת של סיפורי העליה השניה, תוך אֵבל על המכות שספגה, בתקווה לחיפושי דרך חדשים ליחיד ולחברה, שוב החלה קריאה חדשה של שירי רחל, קריאה חדשה המקבלת משנה משמעות במלאת שבעים שנה למותה. הוצאה מחודשת של שירי רחל במתכונת עממית וזמינה לציבור הרחב, היא על כן דבר בעתו.

מכירת "ארץ-ישראל" בנזיד עדשים

נסתם הגולל על ספריית מוזיאון ארץ-ישראל –

מהספריות השלמות ביותר לידיעת הארץ

ספריית מוזיאון ארץ-ישראל, מהספריות הטובות והשלמות ביותר בידיעת הארץ – נסגרה לציבור, והמקום הנאה והמרווח ששימש אותה, הפך לאולם כנסים ושמחות, המוצע לכל המרבה במחיר.

הספרייה זכתה לעדנה בשנות השמונים ביוזמתו הברוכה של רחבעם זאבי, בעת ששימש כיו"ר הנהלת "מוזיאון ארץ-ישראל". כחלק ממאמציו להפוך את המוזיאון למרכז תרבותי וחינוכי-ערכי בנושא ארץ-ישראל, הוא הרחיב את הספרייה הצנועה שהיתה במקום, והפך אותה לאחת הספריות השימושיות הרב תחומיות והחשובות ביותר בארץ ללימודי ארץ-ישראל.

קיימות אמנם ספריות עשירות ומפוארות ממנה בנושא ארץ-ישראל, אך הן מצויות בעיקר ברשות העדות הנוצריות בירושלים ובראשן ספריית ה"אקול ביבליק" הדומיניקנית. בנוסף, אלו הן ספריות מקצועיות בשפות לועזיות המיועדות בעיקר לחוקרים והן אינן פתוחות לציבור הרחב. אף לא אחת מהן תוכננה כספרייה ציבורית יעודית ורב תחומית לידיעת הארץ, שיש בה כדי לענות על צורכי מתלמידים ומתעניינים ישראלים בנושא.

כדי להקים את הספרייה, רכש רחבעם זאבי ספרים בכל רחבי אירופה, ובעיקר באנגליה, ובנסיעותיו לחו"ל הוא הקדיש רבות מעותותיו לנושא זה. לרכישת הספרים הוא גייס תרומות, ויש אומרים שאף תרם משלו להעשרת הספרייה, שהיתה לנכס בפני עצמו, עד כי לא נפלה בערכה, ביחודה ובכוח משיכתה מהתצוגות האחרות במוזיאון (כך לעניות דעתי).

יחודה של הספרייה הוא במגוון הנושאים העשיר והממוקד בנושא ארץ-ישראל על מכלול היבטיו: מפות ומיפוי, גיאוגרפיה פיסית, גיאולוגיה, קלימטולוגיה, טופוגרפיה, פרהיסטוריה וארכיאולוגיה, היסטוריה ישראלית וכללית, תיאולוגיה, תולדות הישוב, יהדות, נצרות ואסלאם, תולדות האמנות, אוסף עשיר ויחודי של ספרות עולי רגל, שכלל ספרים נדירים רבים. וכל זאת בשיטת ה"מדף הפתוח", עם חדר עיון צמוד לספרייה.

הספרייה כללה אנציקלופדיות יקרות המצויות רק בספריות בודדות, בעיקר בספריות אוניברסיטאיות, אך הן אינן מרוכזות שם באולם אחד וזמינות למעיינים כמו במקרה שלפנינו. כך, למשל, ניתן היה למצוא בספרייה אנציקלופדיה לדתות, אנציקלופדיה לאסלאם ואנציקלופדיה לאמנות וללימודים קלאסיים זה ליד זה. המיוחד לספרייה היה התמהיל הנכון והרב גוניות יוצאת הדופן, שנתנו ביטוי נאמן ויחודי ל"ידיעת הארץ".

ביקרתי לראשונה בספריה לפני כתריסר שנים ולא חסכתי את התפעלותי. בעקבות הביקור אף כתבתי מכתב נלהב להנהלת המוזיאון עם העתק לרחבעם זאבי, שבו הבעתי את הערכתי על היוזמה והתרומה יוצאות הדופן. בהתפעלותי עשיתי מחווה לספריה ותרמתי לה ספרים רבים שראו אור בהוצאת "אריאל".

אגב, הזנחת הספריה החלה כבר אז, לאחר פרישתו של זאבי, ונאמר לי, שהיא אינה רוכשת ספרים חדשים וכתבי עת בשל חוסר תקציב... אחד הנימוקים לכך היה, שאין דרישה לשרותי הספריה על-ידי קהל קוראים מבחוץ. וכי כיצד יכולה להיות דרישה כאשר הנזקים לשרותיה נאלצו בכל פעם לשלם גם את דמי הכניסה למוזיאון? עתה החליטה הנהלת המוזיאון ביוזמתו של המנכ"ל אילן כהן, לסתום את הגולל על הספריה (או ליתר דיוק להעתיקה לחדר השרותים של האמפיתיאטרון – לשימוש פנימי). כל זאת כדי לפנות אולם נוסף לארועים לכל המרבה במחיר. על-ידי צעד חסר אחריות זה ירד לטמיון מפעל תרבותי יחודי שאין ערוך לחשיבותו. מחאותיהם הנמרצות של עובדי המוזיאון בפני ההנהלה לא זכו להתייחסות, ואיש מהם לא היה מוכן אפילו לשמוע את השגותיהם.

אין ספק שיש מקום להפנות אצבע מאשימה כלפי מנהל המוזיאון אילן כהן, אשר כקצין בכיר לשעבר בכוחות הבטחון וכבוגר החוג ללימודי ארץ-ישראל באוניברסיטת בר אילן, ניתן היה לצפות ממנו לגלות יותר רגישות לנושא. ברם, ניתנה האמת להאמר, שהבעיה היא קשה ומורכבת בהרבה. אנו עדים בשנים האחרונות לכירסום גובר והולך במעמד של מוסדות תרבות ובהם ספריות ומוזיאונים, הנאנקים מחוסר תקציבים ורבים מהם נאלצים להשכיר את שרותיהם ולשמש כאולמות לחתונות ושמחות למיניהן, וזאת כדי לשרוד פשוטו כמשמעו. במקרים רבים העתיקות, יצירות האמנות והצמחיה המיוחדים במוזיאונים, משמשים יותר כתפאורה לארועים נוצצים מאשר מוקד משיכה למבקרים ולחובבי אמנות.

רק לאחרונה שמעתי את מנהלו של אחד המוזיאונים המרכזיים בדרום מבכה את מר גורלו, לאחר שהובהר לו במועצה האזורית שתפקידו מעתה להביא כסף על-ידי השכרת המקום לשמחות וארועים ולא לבקש תקציבים לתצוגות ולפרסומים! מצב הספריות חמור לא פחות: לאחרונה אנו עדים לחיסולן של עשרות ספריות מקומיות בהתיישבות העובדת מחוסר תקציב ול"מיזוגן" בספריות אזוריות.

ואף על פי כן, המקרה שלפנינו הוא חמור במיוחד. הספריה במוזיאון ארץ-ישראל, היתה הספריה היעודית היחידה לידיעת ארץ-ישראל בכל אזור המרכז, ולמעשה בכל מישור החוף, שבו מרוכזת למעלה ממחצית אוכלוסיית מדינת ישראל. לא נותר אלא לדרוש מהאמונים על הנושא להחזיר את המצב לקדמותו, ולדאוג לפתיחת הספריה לציבור הרחב ללא דיחוי!

אלי שילר

מקור התמונות והאיורים

הוצאת אריאל מודה בזאת לכל המוסדות והאישים שהואילו בטובם להעמיד לרשותה את אוספיהם:

באדיבות שלמה שבא: עמ' 156	החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה:
מתוך גלויה סטריאוסקופית בהוצאת	עמ' 11, 21
אנדרווד: עמ' 158	אבי ששון: עמ' 28
בונפיס: עמ' 160	נחמן אביגד: עמ' 61
מתוך גלויה שהועמדה לרשותנו על-ידי	גנוך המדינה: עמ' 71
מנחם לוין: עמ' 161 א	באדיבות מע"ץ: עמ' 88
באדיבות ירמיהו רמון: עמ' 161 ב, 163	עוזי פז: עמ' 110
מתוך ספרו של סטפן גרהם, <i>With the Russian</i>	ארכיון קק"ל: עמ' 113, 115
<i>Pilgrims</i> : עמ' 165 א	ארכיון עיריית ירושלים: עמ' 137
מתוך גלויה סטריאוסקופית: עמ' 165 ב	מצילומי המושבה האמריקאית: עמ' 139,
רוב התמונות שמקורן לא צוין, הועמדו	155, 159, 166
לרשותנו בידי מחברי המאמרים.	אוסף זאב וילנאי: עמ' 144
	ארכיון יד בן צבי: עמ' 156 א

"אריאל" - כתב עת לידיעת הארץ

"אריאל" הוא כתב העת הוותיק ביותר לידיעת הארץ, היוצא במשך 22 שנים ברציפות. מרבית החוברות (מהן במתכונת של ספר) מוקדשות לנושא מרכזי והן משמשות מעין מדריך שלם ויחודי לאתרים המתוארים. המאמרים, הכתובים ברובם על-ידי חוקרים מן השורה הראשונה, מוגשים בלשון בהירה ובאופן השווה לכל נפש, והם מלווים באיורים ובתצלומים רבים. החוברות מהוות כלי עזר ראשון במעלה לתלמידים במוסדות להשכלה גבוהה, בחוגים לידיעת הארץ ולכל העוסקים בלימוד ארץ-ישראל ועברה.

חוברות שראו אור עד עתה

- * מבחר מאמרים בידיעת הארץ (מס' 1-11)
- * עדות ומיעוטים בעיר העתיקה (מס' 9)
- * דרך היסורים (מס' 12)
- * בנתיב עולי הרגל לארץ הקודש (מס' 13-14)
- * יפו ואתריה (מס' 15)
- * ירושלים הבלתי ידועה (מס' 16-17)
- * קיסריה ואתריה (מס' 18)
- * נצרת ואתריה (מס' 19)
- * הר תבור וסביבתו (מס' 20)
- * ירושלים ואתריה (מס' 21-23)
- * עכו ואתריה (מס' 24-25)
- * יריחו וסביבתה (מס' 28-30)
- * גיאוגרפיה היסטורית של א"י (מס' 31-32)
- * ירושלים, בניינים בעיר החדשה (מס' 33)
- * החקלאות המסורתית בא"י (מס' 34)
- * ערי א"י בתקופה הצלבנית (מס' 35-36)
- * חיפה ואתריה (מס' 37-39)
- * מאמרים בגיאוגרפיה (מס' 40-41)
- * כנסיית הקבר בירושלים (מס' 42-42א)
- * ירושלים הבנויה (מס' 43)
- * ירושלים שחוברה לה יחדיו (מס' 44-45)
- * ירושלים - אתרים וסיורים (מס' 46)
- * תור הזהב של ספרות הנוסעים (מס' 47)
- * תל אביב ואתריה (מס' 48-49)
- * רמת הגולן (מס' 50-51)
- * בתי כנסת בגליל ובגולן (מס' 52)
- * טבריה ואתריה (מס' 53-54)
- * אתרים ומקומות בא"י (מס' 55-56)
- * ירושלים, העיר העתיקה (מס' 57-58)
- * א"י בתאורי עולי רגל מוסלמים (מס' 59)
- * מדריך למוזיאונים בקיבוצים (מס' 60)
- * עין כרם (מס' 61)
- * ערי הנבטים בנגב (מס' 62-63)
- * הר הבית ואתריו (מס' 64-65)
- * צילומי א"י הראשונים (מס' 66-67)
- * ירושלים וארץ-ישראל (מס' 68-70)
- * 120 שנה לנחלת שבעה (מס' 71)
- * מוזיאונים בישראל (מס' 72-74)
- * עמק החולה וסביבתו (מס' 75-76)
- * מטוב ירושלים (מס' 77)
- * נוה יוטבתה ואתרים אחרים (מס' 78)
- * באר שבע ואתריה (מס' 79-80)
- * לטייל בגליל (מס' 81-82)
- * תולדות ירושלים (מס' 83-84)
- * מדריך לאתרים נוצריים בישראל (מס' 85-87)
- * אדם, טבע ונוף בישראל (מס' 88)
- * אל פינות החמד (מס' 89-90)
- * מנחה לירושלים (מס' 91-92)
- * אילת, אדם, ים ומדבר (מס' 93-94)
- * חדרה וסביבתה ופארק השרון (מס' 95-96)
- * אומנים ועושי נפלאות בגליל (מס' 97)
- * ספר העליה לרגל לארץ-ישראל (מס' 98-99)
- * חוברת המאה של אריאל (מס' 100-101)
- * חוברת המאה של אריאל, חלק ב' (מס' 102-103)
- * הקרב על ירושלים במלחמת העצמאות (מס' 104)
- * מאמרים ומחקרים בידיעת הארץ (מס' 105-106)
- * ירדן - גיאוגרפיה והיסטוריה (מס' 107-108)
- * צפורי וסביבתה (מס' 109)
- * אתרים ומקומות בירדן - חלק ב' (מס' 110-111)
- * שבע מונוגרפיות בנושא א"י (מס' 112-113)
- * ירושלים בתפארתה (מס' 114-115)
- * ארץ-ישראל במפת מידבא (מס' 116)
- * דת ופולחן וקברי קדושים מוסלמים בארץ-ישראל (מס' 117-118)
- * חוברת ה-120 של אריאל (מס' 119-120)
- * מאה שנות ציונות (מס' 121)
- * "ההר אשר מקדם לעיר" (מס' 122-123)
- * עצי ארץ-ישראל (מס' 124-125)
- * ג. שומכר, הגולן (מס' 126-127)
- * בית לחם אפרתה (מס' 128-129)
- * קונרד שיק, למען ירושלים (מס' 130-131)
- * ירדן, מבחר מאמרים (מס' 132)
- * ארץ-ישראל, מבחר מאמרים (מס' 133-134)
- * הכנרת וסביבתה (מס' 135-136)
- * כנסיות, עדות ומסדרים נוצריים (מס' 137-138)
- * הכנרת וסביבתה במסורת הנוצרית (מס' 139)
- * הגיאוגרפיה, פנים רבות לה (מס' 140-141)
- * הדרוזים בישראל ומקומותיהם הקדושים (מס' 142)
- * ארץ של ימים רחוקים (מס' 143-144)
- * מירושלים לחברון (מס' 145-146)
- * ליקוטי ארץ-ישראל (מס' 147-148)
- * הר כרכום לאור התגליות החדשות (מס' 149)

